

יישום עקרון ההרתעה בתפיסת הביטחון של ישראל כלפי גורמים לא מדינתיים אלימים

ישראל השיתה במסגרת "חרבות ברזל" מהלומות כבדות בזירות הפעולה מול חמאס וחזבאללה בלבנון, וכן במעגלי פעולה רחבים יותר. עם זאת, אין להסתפק בתחושת הישג בנוגע לתרומת פעולות אלה למימוש רגל ההרתעה ולקיים תהליך הערכה עיתי שיאפשר "לשמור אצבע על הדופק" ביחס להרתעה מול השחקנים השונים בנקודת זמן נתונה, ולוודא כי אינה יורדת מתחת לסף הנדרש

זירת הפינוע במגידל שמס, 2024. גורמי הטרור אימצו אסטרטגיה של התשה שאינה שואפת להכרעה צבאית מלכתחילה. צילום: דו"ץ

אפיון זה אפשר לפתח דיון ממוקד יותר, המתייחס לכל אחד מסוגי ההרתעה באופן מובחן,⁴ ואף לדון במידת ההצלחה של ישראל לממש כל אחד מסוגי ההרתעה:

- ההרתעה שוטפת מופנית לסכסוכים בעצימות נמוכה, ומיועדת בעיקר לרסן פעילות טרור, באמצעות לחץ על המדינות שמתוכן פועלים ארגוני המחבלים ובאמצעים נוספים. בנוגע לחמאס ולחזבאללה, אפשר לומר כי הפעלת הלחץ ככלל לא צלחה, וארגונים אלה אימצו אסטרטגיה של התשה, באופן שהופך את ההרתעה השוטפת לבלתי רלוונטית במידה רבה.⁵
- ההרתעה ספציפית נועדה למנוע התקפות פתע צבאיות על ידי קביעת "קווים אדומים", שחצייתם תגרור תגובה

בשנותיה הראשונות של ישראל התעצבה, בהובלת ראש הממשלה דוד בן-גוריון, תפיסת ביטחונה. ביסודה של תפיסה זו, בין היתר, ההבנה כי ישראל נמצאת בנחיתות מבחינת גודלה והיקף אוכלוסייתה מול המדינות הערביות המקיפות אותה, ועל כן לא תוכל להכריע צבאית את כלל אויביה באופן שיסיר מעליה את סכנת המלחמה. מתוך כך, אימצה תפיסה שלפיה יש להבטיח את יכולתה לנצח בעימותים שצפויים לפרוץ מול מדינות האזור מעת לעת ("סבבים").

על פי תפיסה זו, הניצחון בכל עימות מיועד לא רק להגן על המדינה, גבולותיה ואזרחיה, אלא גם לשכנע את האויב בחוסר התוחלת ובמחיר הכבד שבמלחמה, ועל כן חיוני לא רק לנצח אלא לעשות זאת תוך הפגנת עליונות צבאית משמעותית. בדרך זו, סברו קובעי המדיניות, אפשר יהיה להרחיק ככל האפשר את העימות הבא. כמו כן, במהלך הזמן תיווצר בקרב האויבים התובנה המצטברת שהמאבק בישראל חסר תוחלת ונועד לכישלון, שכן כל ניסיון להכריעה צבאית ייתקל ב"קיר ברזל" בלתי עביר.⁶

הרתעה מצטברת הוכיחה עצמה בישראל בעבר ביחס לאויבים מדינתיים - בדגש על ירדן, מצרים וסוריה. לעומת זאת, ביחס לאיראן, חזבאללה וחמאס, לא נוצרה לפני מערכת "חרבות ברזל" הרתעה מצטברת, שיש בה כדי לרסן את הרצון לפעול להשמדת ישראל

תפיסת הביטחון לא גובשה מעולם רשמית ובאופן סדור. עם זאת, במהלך העשורים הראשונים לקיום המדינה התקיימה הלכה למעשה תפיסה יציבה בעלת שלוש "רגליים" (או יסודות): התרעה, הרתעה והכרעה. תפיסה זו שוררת במידה רבה עד היום, ומקובל לומר כי עם השנים נוסף גם יסוד רביעי של הגנה.⁷ התפיסה הישראלית של ההרתעה התפתחה עוד טרם פריחת הדיון האסטרטגי והגלובלי בסוגיה. יסוד ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלית לא נִפְרָט למרכיבים, ונותר עיקרון יסודי המוגדר כוללנית במשך כמה עשורים. כפועל יוצא מכך, לא פותחה תפיסה מפורטת בדבר הפעולות והאמצעים שיינקטו לשם מימוש מרכיב ההרתעה בפועל.

בד בבד, היבטים מסוימים הנוגעים ל"רגל" ההרתעה בתפיסת הביטחון של ישראל נדונו ופותחו בידי חוקרים. אורי בר-יוסף אפיין כמה סוגי ההרתעה שישראל נוקטת: הרתעה שוטפת, הרתעה ספציפית, הרתעה אסטרטגית והרתעה מצטברת.⁸

תא"ל מ', ראש להק
מודיעין בזרוע האוויר
והחלל

סא"ל יוסי דסקל,
שופט, בית המשפט
הצבאי לערעורים

רונית נודלמן פרל,
משרד החוץ

א"ק, איש מערכת
הביטחון

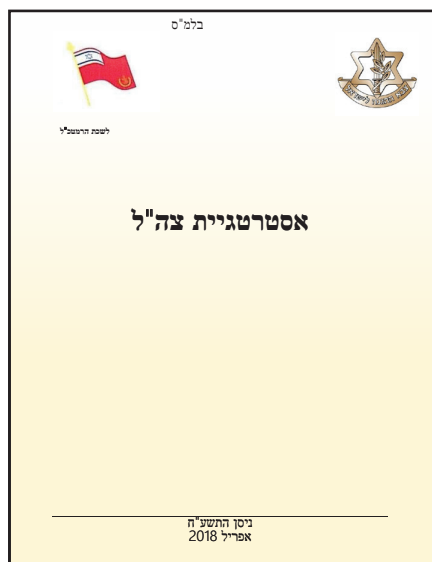
לוטננט קולונל דניאל
הק, סגן הנספח הצבאי
של גרמניה בישראל

תוצאות המהלכים שהתנהלו, ועודם מתנהלים, במסגרת ניהול המערכה הרב-זירתית ובתוך כך להשבת ההרתעה הישראלית; ובהם מהלכים מהותיים שהתקיימו בזירות השונות). על אף כל האמור, ייתכן שההרתעה האסטרטגית המשיכה להתקיים (אף אם לא באופן מלא) בכל הנוגע לאיומים קיומיים, בדגש על הרתעה מורחבת, הנובעת מהיחסים המיוחדים עם ארצות הברית, ומהיכולות הגרעיניות המיוחסות לישראל.⁸

• הרתעה מצטברת עניינה בניצחונות חוזרים ונשנים שיביאו את אויבי המדינה לזנוח את רעיון המאבק בישראל. על פי מבחן התוצאה, גישה זו הוכיחה עצמה בישראל בעבר ביחס לאויבים מדינתיים - בדגש על ירדן, מצרים וסוריה. לעומת זאת, ביחס לאיראן, חזבאללה וחמאס, לא נוצרה לפני מערכת "חרבות ברזל" הרתעה מצטברת, שיש בה כדי לרסן את הרצון לפעול להשמדת ישראל.⁹ בנוגע להשפעת המערכה על יצירת הרתעה זו כלפי העתיד, טרם בשלה העת לגבש מסקנות, ובוודאי שלא ניתן לבחון זאת עדיין במבחן התוצאה.

על בסיס ניתוח התפתחות סוגי ההרתעה האמורים, פרייליך סבור שהניסיון שצברה ישראל בהרתעה הוא מעורב - שילוב של הצלחה וכישלון.¹⁰ בראייתנו, תיאור זה אינו מוטעה אך המגמה היא שלילית - מרבית ההצלחות התייחסו למצב האסטרטגי בעבר, ואילו ביחס לחלק ניכר מהאתגרים העדכניים שעמדו בפניה טרם פרוץ מערכת "חרבות ברזל", התקשתה ישראל עד כה במימוש רגל ההרתעה. הדבר מעורר חשש לשחיקה מתמשכת ומצטברת במימוש רגל ההרתעה, עד כדי אי-מימוש של רגל ההרתעה בתפיסת הביטחון.

אפשר להסביר זאת, בין היתר, בהתבססות על גישה שאינה מותאמת לאופי השינויים האסטרטגיים שחלו. פרייליך סבור כי השינוי בסביבה האסטרטגית הוביל את ישראל לעבור מהישענות על הרתעה המבוססת על מניעה (הממוקדת בשלילת סיכויי ההצלחה של פעולת האויב), להרתעה המבוססת על ענישה. גם אחרים הביעו עמדה דומה.¹¹ ככל שזו מסקנתה העיקרית של ישראל, מדובר במסקנה שלא

מסמך אסטרטגיית צה"ל. המסמך הבהיר כי מידת הרלוונטיות של ההרתעה פחתה לנוכח השינוי באיומים

הולמת ("ענישה", במונחים המקובלים בתחום ההרתעה). בהקשר זה הובעה הדעה כי בכמה הזדמנויות ובמישורים מסוימים, ישראל הצליחה לממש הרתעה זו כלפי אויבים מדינתיים (למשל, בנוגע לשימוש בנשק בלתי קונוונציונלי). עם זאת, ההרתעה הספציפית לא מנעה מלחמות ומתקפות צבאיות על ישראל, לרבות מידי חמאס וחזבאללה. הסבר לכך, בין היתר, הוא שישראל לא תמיד הציגה קווים אדומים ברורים לפעילות ארגונים אלה - על פי אחת ההשערות, מחשש להיעדר יכולת להרתיעם מפני חציית אותם הקווים.⁶

• הרתעה אסטרטגית מופנית למניעת מלחמה כוללת או בקנה מידה גדול, באמצעות השפעה על מאזן הרווח וההפסד בתפיסתו של האויב. אפשר לומר כי ישראל הצליחה במימוש הרתעה זו

במשך זמן, שכן מ-1973 לא פתחה מדינה בעימות צבאי עם ישראל.⁷ מנגד, הרלוונטיות שלה הולכת ופוחתת, לנוכח אימוץ אסטרטגיה של פעולה אסימטרית על ידי אויבי ישראל ועליית ארגוני הטרור כאויב מרכזי.

על ההרתעה להיות יעודית ומותאמת לכל אויב - על פי מאפייניו, שיקוליו, יכולותיו, זהותו ותהליכי קבלת ההחלטות שלו. כלפי כל אויב צריכה להתקיים הרתעה כללית ומצטברת המעצבת כללי משחק, ולצידה הרתעה ספציפית וממוקדת המיועדת למנוע פעולות עוינות והידרדרות לעימות

בראיתנו, אירועי 7 באוקטובר 2023, פעולות חזבאללה כלפי יישובי הצפון, כמו גם המתקפות האיראניות ב"חרבות ברזל" - העמידו בסימן שאלה את ההרתעה האסטרטגית של ישראל. (מאמר זה נכתב בעיקרו במהלך השלבים הראשונים של מלחמת "חרבות ברזל" ואינו עוסק בבחינת

תפסה את טיבו וממדיו של האתגר האסטרטגי העדכני בצורה מלאה, וספק אם יכולה לשמש בסיס עיקרי ובלעדי ליישום רגל ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלי, במבט קדימה.

הצורך בהתאמת תפיסת הביטחון לאתגרים העדכניים

במרוץ השנים הובע הצורך לגבש תפיסת ביטחון סדורה לישראל, וקמו שורת ועדות לבחינת הנושא ולגיבוש הצעה בעניין.¹² במסגרת עבודות אלה, בין היתר, הצורך לעדכן את תפיסת הביטחון בהתאם להתפתחויות שאירעו מאז קום המדינה ולמציאות הביטחונית העדכנית, ובתוך כך גם בכל הנוגע לרגל ההרתעה. העבודות של ועדות אלה והמלצותיהן לא הבשילו לגיבוש תפיסת ביטחון סדורה ועדכנית.

בשנת 2015 פורסמה לראשונה במסגרת מסמך מקיף ופומבי אסטרטגיית צה"ל,¹³ מסמך שאינו במעמד של תפיסת ביטחון לאומי אך הכיל למעשה ביטוי של תפיסה כזאת. המסמך התייחס לראשונה לאתגרי ההרתעה בעידן הנוכחי, והבהיר כי ההרתעה הכללית והבסיסית של ישראל, שבבסיסה עוצמתו של צה"ל, עודנה קיימת, אך מידת הרלוונטיות שלה פחתה לנוכח השינוי בתמונת האיומים.

מהפרסום ב-2015 המשיכו מומחים לעמוד על הצורך בגיבוש תפיסת ביטחון לאומי עדכנית, התואמת את הסביבה האסטרטגית והאיומים הנוכחיים. בפועל, עד היום לא גובשה תפיסה רשמית ולא פורסמו מסמכי דוקטרינה נוספים בסוגיה מאז

בהתאם לכך, הודגש כי על ההרתעה להיות יעודית ומותאמת לכל אויב - על פי מאפייניו, שיקוליו, יכולותיו, זהותו ותהליכי קבלת ההחלטות שלו. כלפי כל אויב צריכה להתקיים הרתעה כללית ומצטברת המעצבת כללי משחק, ולצידה הרתעה ספציפית וממוקדת המיועדת למנוע פעולות עוינות והידרדרות לעימות. הפעולות להרתעת האויב כוללות יצירת איום אמין באמצעות פעולות התקפיות חריפות במקרה של תקיפה; בניין כוח הממחיש לאויב את חוסר התוחלת שבמימוש תוכניות התקיפה; סיכול ושיבוש יכולות האויב.

מהפרסום ב-2015 המשיכו מומחים לעמוד על הצורך בגיבוש תפיסת ביטחון לאומי עדכנית, התואמת את הסביבה האסטרטגית והאיומים הנוכחיים. בפועל, עד היום לא גובשה תפיסה רשמית ולא פורסמו מסמכי דוקטרינה נוספים בסוגיה מאז. ב-2018 עודכנה אסטרטגיית צה"ל ונערך עדכון מקיף במסמך. במסגרת זו הושמטה ההתייחסות להרתעה, וכל שנותר הוא הקביעה כי "המגמות בסביבה האסטרטגית ובמישור הצבאי, לצד יתרונן היחסי של צה"ל, יוצרות מאזן הרתעה בין מדינת ישראל וצה"ל לבין האויבים, המשפיע על הפעלת הכוח ובניינו בכל הצדדים המעורבים".¹⁴ הרמטכ"ל רא"ל גדי איזנקוט, שקבע את אסטרטגיית צה"ל ואת עדכונה, הכיר באתגר שהציבו ארגונים לא מדינתיים, ביחס ליכולת מימוש רגל ההרתעה בתפיסת הביטחון, אך התייחס ליכולת להתמודד איתו במונחים של הרתעה קלסית בלבד - ככזו שאפשר להשיג על ידי בניין כוח ואיום אמין בהפעלתו.¹⁵ בה בעת, מומחים שעסקו בנושא הצביעו על השלכות השינויים

האסטרטגיים והאיומים הביטחוניים על תפיסת ההרתעה של ישראל - בדגש על הצורך להתאימה לעליית האיום מצד גורמים לא מדינתיים אלימים (לצד האיום העל-קונווציונלי מצד איראן) כאיום ייחוס מרכזי, ועל בסיס הלמידה המצטברת מהעימותים עם גורמי הטרור, בראשם חזבאללה וחמאס. בין היתר, הצביעו על היעדר האפקטיביות של "הרתעה שוטפת" מול גורמי טרור לא מדינתיים; על פחות היכולת להשפיע באמצעות עליונות והכרעה על המוטיוציה של היריב, בשל כך שבעוד מדינות היו רגישות להפסדים חוזרים ונשנים בסבבים, גורמי הטרור אימצו אסטרטגיה של התשה שאינה שואפת להכרעה צבאית מלכתחילה;¹⁶ כמו כן, הצביעו על מעבר מסביבה אסטרטגית שבה אפשר לדבר על הרתעה חד-צדדית, הודות לעליונות ישראל, למאזן הרתעה הדדי, בשל יכולות שפיתחו ארגוני הטרור שעל גבולות ישראל.¹⁷

תוצאת כלל סבבי הלחימה עם ארגוני הטרור הייתה "תיקו אסימטרי" שערער את ההרתעה הישראלית, והמציאות לימדה כי השפעתם המרתיעה של סבבי הלחימה עם ארגונים אלה היא לכל היותר לזמן קצר. זאת ועוד, ההסתמכות ההולכת וגוברת של ישראל על ענישה כאמצעי הרתעה יצרה אתגרים בשדה הלגיטימציה ובהקשרים של המערכת הבין-לאומית.¹⁸

יחסי ישראל-חמאס עד מלחמת "חברות ברזל" כמקרה בוחן בסוגיית ההרתעה

במהלך השנים התפתחה חמאס והשתנתה באופייה ובמעמדה, והדבר השפיע על מדיניות ישראל כלפיה. התנועה נוסדה על רקע דתי-אידיאולוגי עם מאפיינים חברתיים, אך פעלה באופן הולך וגובר כתנועת טרור לא מדינתית אלימה. בהמשך, בעיקר לאחר השתלטותה על עזה, נתפסה כישות לא מדינתית בעלת שליטה ואחריות על שטח ואוכלוסייה.

מתחילת פעילותה האלימה של חמאס נקטה ישראל צעדי נגד: הוצאת חמאס מחוץ לחוק, כליאת מייסד התנועה, שיח' אחמד יאסין, מעצר פעילים וסיכול פעולות. אפשר לאפיין מהלכים אלה במסגרת התפיסה של הרתעה שוטפת. החל משנות ה-2000, עם המשך הפעולות האלימות והתגברותן, פעלה ישראל במטרה להרתיע את חמאס ולהשפיע על מקבלי ההחלטות בה בשתי דרכים מרכזיות - סיכולים ממוקדים ומבצעים צבאיים. צעדים אלה נקטה גם כלפי גורמי טרור אחרים בזירה הפלסטינית והם הצטרפו לפעולות נוספות, בהן פעולות הרתעה וסיכול "מלמטה למעלה", המכוונות להרתעת יחידים (כמו הריסת בתי מחבלים ומעצרים מניעתיים); וכן ל"הרתעה באמצעות מניעה".

על פי התפיסה הישראלית, סיכולים ממוקדים נועדו לפגוע ביכולות הארגון, וכן להרתיע את מנהיגיו ("הרתעה על ידי ענישה"), בעיקר מפני ביצוע פיגועים ("הרתעה שוטפת"). הבחירה למקד את הפעילות הצבאית בראשי הארגון נבעה גם מההבנה, שאל מול ארגון טרור לא מדינתי נדרשת תפיסת הרתעה על פי מאפייניו (ברוח התפיסות ביחס ל"הרתעה מותאמת"). מניתוח חמאס עלה כי רגישותה לאיומים צבאיים קלסיים פחותה ביחס לאויב מדינתי, אך לעומת זאת מנהיגיה רגישים לאיום ישיר על חייהם, ועל יכולתם לשמר את שדרת ההנהגה ולהמשיך בפעילות. לפיכך, כלי הסיכולים הממוקדים נתפסו כייחודי באפקטיביות שלו.¹⁹

באותה התקופה העלו מנהיגי חמאס הצעות מספר להפסקה

כרונולוגיית יחסי ישראל חמאס

המשך

כרונולוגיית יחסי ישראל חמאס

2007

חמאס שולט מלא ברצועת עזה ובונה דרך שחופש מחסות חריפה שבנתה לתוך המערכות ומנהלים קיצונים, ובראשם סנואר ששחרר לבסוף בעסקה שלט מן הכלא הישראלי.

12

2012

מבצע "עמוד ענן"
שררר יחסי סנואר תמורת שלט. מאות מהמשוחררים גורשו לעזה, והתבססו חמאס הועצבה. מספר סבבי הסלמה אינסידיים "עמוד ענן".

14

2017

תהליכות לעבר הגדר
סנואר נבחר ליורר ההנהגה של חמאס בעזה. אומץ דפוס פעולה של תהליכות המוניות לעבר הגדר. ישראל הסתמכה על מכשולים ואמצעי גולו והרתעה טכנולוגים וכוחים. עצרת כספי הרש"פ.

16

2021

מבצע "שומר חומות"
מנהרות כמלכות מוות. פעילות חול חמאס וגא'פ יחידו.

18

2023

שבועי באוקטובר 2023
מלחמת "חברות בזל"
חמאס פותח ברפתעה במקדפה משולבת בחיקף נרחב. משתלט על ישובים וכסיס צבא, משגר אלפי רקטות לעומק ישראל בצפייה להתלקחות בירת נוספת.

11

2009

מבצע "עופרת יצוקה"
הוספקה הפסקת אש ומנית לחצי שנה בין ישראל לרצועת הטרור ברצועה (תהדירה). חמאס הודיע ב-18 בדצמבר על סיום הרעיו. למחרת פתח צה"ל במבצע "עופרת יצוקה".

13

2014

מבצע "צוק איתן"
המבצע החל בעקבות ירי רקטות מעזה, בין מטרות וגם התמודדות עם מנהרות התקפה של כוח נורבה, כוח עלית של חמאס.

15

2017-2020

חמאס שטק גא'פ בחזית
מבצע "חמרה שחורה" "חומות חול" מול הא"פ. מבוכה עותית החמאס לא הצליח להעביר זירות נוספות, ולא לבצע חדירה לישראל שהיחור שסוכל איום המנהר כנשק.

17

2022-2023

"עלות השחר", "מנן וחץ"
מבצעים מול הא"פ בלבד ללא מעורבות של חמאס. כאן נוצר הפער במבוכה הישראלית והתפיסה שחמאס מורעע ולכן לא מתערב.

19

1987

1
חמאס הוקמה בגדה המערבית על ידי אנשי המגמה האיטלאמי (אנ) (השלורה) של האחים המוסלמים ברצועת עזה) בראשות שי"י אחמד יאסין.

2

1989

אינתיפאדה ראשונה
חטיפת ורצחת חיילים סספורטס וסעדון, כליאת יסין וחוצאת חמאס מחוץ לחוק בישראל.

4

1993-1997

פיגועי ההאבדות כדרך פעולה
למרות מעצר רבים מראשי חמאס בידי הרשות הפלסטינית נמשכו הפיגועים לאחר ויסין כועל לחסל את חאלד חשור, שוחרר מהכלא חיסד התנועה השייח' יאסין דרך שחיף את הארגון.

6

2002

מבצע "חומות מגן"
בעקבות הפיגוע במלון פארק יציאה למבצע "חומות מגן". השנים ביוש אין פעולה בעזה.

8

2005

התנתקות
ישראל התנתקה חר'צדית ללא הסדרה מעזה. הרמאס פועל ללא איום סוכיל על פעולותיו, עליה בכמות של רקטות ואמצעי רבלה מוברחים. הקמת מעבדות ותשתיות יצור עצמי של אמלח.

10

1

מטרות הארגון

יעדיו המוצהרים של הארגון הם הקמת מדינה פלסטינית אסלאמית והשמדת ישראל (כפ שבא ליד ביכני באמת החמאס).

3

1992

תחילת פעולות אלימות
חטיפה ורצחת איש מג'ב טולדו - גירוש ללבנון 400 כורוסטיים של חמאס. יצירת החיבור עם חובאללה ולמית דרכי פעולתו והקצנת עמדות.

5

2000

אינתיפאדה שניה
בשלוש חצי שנים ביצע חמאס 425 פיגועים, ישראל הגיבה במדיניות רסיכולים הממוקדים. נקודת מפנה לחמאס שהחל לחשוב במונחי עוצמה, הרתעה ובניין כוח ליום פקודה.

7

2004

"מי תשובה וקשת בענן"
מבצעים שנועדו לחסימת הברחות ומענה לירי תלול מסלול של מרגמות ורקטות ששוגרו נגד ישראל.

9

2006

בחרות וחטיפת גלעד שלט
חמאס וכה בבחירות ברוב גדול, נתפס כאלטרנטיבה לפתח. הערכה בישראל שחמאס יקבל אחריות וירסן את הטרור. הופיעו כשפורטס מסמן עקרונות שכתורו "דו קיום בשלום" אולם חטיפת גלעד שלט סימן תחילת עשור של מבצעים צבאיים שהעיקריים בהם "עופרת יצוקה" ועמוד ענן, שנוהל תחת תפיסה של "מבצעי הרתעה", שמטרתם לצמצם את פעולות חמאס ולהרחיק את סבב הלהימה והבא.

מקור: באדיבות הכותבים

תקיפות צה"ל במהלך מבצע "עופרת יצוקה". בעקבות הנזק העצום שנגרם ברצועת עזה, ישראל העריכה שחמאס תדבוק בהפסקת האש. צילום: ויקיפדיה

זוהי יוצר מתחים אצל חמאס - בין הרצון להילחם ובין הריבונות והדאגה לתשתיות".²⁵

בהקשר של ההרתעה מול הפעולות האלימות, ישראל המשיכה בפעולות שאפשר לראותן כחלק מתפיסת ההרתעה באמצעות ענישה והפגנת עליונות צבאית - תקיפות צבאיות, סיכולים ממוקדים, ובהמשך, המבצעים הצבאיים "עופרת יצוקה" (2008) ו"עמוד ענן" (2012).

לצד זאת, התגבשה התובנה שהתמסדות חמאס היא גורם מרסן שאפשר לנצל לצורך הרתעתו. זאת, בין היתר, על בסיס אנלוגיה ממקרים דומים, ובראשם חזבאללה, ארגון טרור שיש לו סממנים מהותיים של ריבונות ואחריות לאוכלוסייה - בין היתר, בשל השתלבותו במערכת הפוליטית בלבנון ובשל היותו מייצג של האוכלוסייה השיעית במדינה. ההנחות היו כי מלחמת לבנון השנייה יצרה הרתעה יציבה וכי חזבאללה הוא גורם טרור לא מדינתי ששיקוליו דומים לשיקולי חמאס.²⁶ באותה המלחמה פעלה ישראל על פי "דוקטרינת הדאחיה", שלפיה האיום בהפעלת כוח בעוצמה חריגה יביא להרתעה ממושכת.²⁷ ההנחה שחמאס נמצאת בתהליך התמסדות, ולפיכך אפשר לזהות את האינטרסים שלה ולבנות מדיניות רלוונטית, רווחה למעשה עד מלחמת "חרבות ברזל", תוך התפתחות המדיניות הישראלית לאורה במשך השנים.

בעקבות הנזק העצום שנגרם ברצועת עזה ב"עופרת יצוקה", ישראל העריכה שחמאס תדבוק בהפסקת האש, ולפיכך השיגו באמצעות ענישה והפגנת עליונות הרתעה יציבה. המכה הישראלית נחשבה מימוש האיום ההרתעתי הישראלי

זמנית של הלחימה, ובישראל הביעו תקווה כי מתפתחת מגמה של שינוי לכיוון של פרגמטיזם ונכונות להגעה להסדרה, בדומה לתהליך שעברה פת"ח.²⁸ ייתכן שהדבר נתפס גם כהצלחה בהרתעת הארגון. בד בבד, ייתכן שלא ניתן די משקל לנקודת המבט השונה של חמאס, ובה להיבט הדתי, החברתי והתרבותי של המאבק בישראל. בראייה זאת, הפסקות הן חלק מהמאבק, ונועדו לצורך התארגנות ומציאת עיתוי לתקוף מחדש. במבט רחב יותר, מידת ההשפעה של פעולות ההרתעה על חמאס - הוערכה ביתר.²¹

בקיץ 2005 מימשה ישראל את תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה. בין מטרות המהלך, לצד שיקולים מדיניים ובין-לאומיים, הייתה השאיפה להעמיד בפני הגורמים הפלסטיניים אתגר של בניית ישות מתפקדת, וכך להשפיע על אופי הסכסוך.²² (דקל, 2018) וליצור גורם מרסן (מרתיע) ביחס לפעילות הטרור. חמאס זיהתה את המהלך כהזדמנות, ופעלה למימושה למען משילות וקידום האג'נדה האסלאמית - דחיקת פת"ח והרשות הפלסטינית, התבססות כחלופה לשחקן המייצג את העם הפלסטיני, התעצמות (צבאית ומדינית) ושחרור אסירים.²³ בה בעת נמשכה הפעילות האלימה, בעיקר בירי תמ"ס לעורף הישראלי, בדגש על היישובים הסמוכים לגבול הרצועה. בישראל נטו להאמין שהשימוש באלימות מוגבל עקב רצון חמאס להיחשב כריבון לגיטימי ותחושת האחריות שלו לאוכלוסייה.²⁴ גם בקרב גורמים צבאיים שררה מסקנה דומה. כך, למשל, אלוף (מיל') תמיר הימן, שכיהן כראש אגף המודיעין, טען: "יש להם מחויבות לריבונות שהולכת וגוברת,

המתמשך, וכן איתות הרתעתי בנוגע לעתיד.²⁸ התגבשה הסברה שלפיה הכלי ההרתעתי העיקרי יכול וצריך להיות חיל האוויר הישראלי, וכי הרתעה יציבה תושג אם חמאס תקבל אחריות לאוכלוסייה בעזה, תשלוט בשאר הארגונים החמושים ותעריך את הסטטוס קוו, לרבות דרך תמריצים, למשל בתיחת מעברי הגבול או במתן האפשרות לקבלת מימון חיצוני. מקבלי ההחלטות נטו לראות בהרתעה מוצלחת את הגורם להיעדר פיגועי התאבדות ב־2009 לאחר עשור, והניחו שלחמאס נוצרו נכסים שלא תרצה להפסידם, וכי אפשר לשפר את יעילות ההרתעה בדרך של כוונן מחדש של תמהיל האיומים והתמריצים.²⁹

בשנים 2011-2012 אפשר לזהות תגובה של חמאס לפעולות ישראל, תוך ניסיון לשפר את מאזן ההרתעה באמצעות סבבי לחימה קצרים, לשימור תדמיתה כמובילת הג'האד והמאבק המזוין נגד ישראל. לכך נוסף ריסון השטח, לכאורה, כדי שלא לתת לישראל עילה להגיב בתקיפות ולערער את שלטונה, ובה בעת המשיכה התנועה בתהליכי התעצמות ובניין כוח.³⁰ בשנים 2012-2014 גברה בישראל התפיסה, כי כניסה קרקעית לעזה צפויה להסב אבדות רבות וביקורת בין לאומית קשה. על רקע זה העדיפו את החלופה של סבבי לחימה (אוויריים) שבהם ישראל פוגעת ביכולות, מוכיחה נחישות וגובה מחיר כבד, במטרה לחדש את ההרתעה.³¹

בתהליך הדרגתי זה באה לידי ביטוי ההיצמדות לתפיסת ההרתעה באמצעות ענישה ומניעה, אם מתוך היצמדות לתפיסה זו, שהכתה שורש בישראל,³² ואם מתוך רצון להימנע מהכרה בשחיקת ההרתעה בדרך זו, שכן משמעות הדבר הייתה הצורך לנקוט צעדים כגון כניסה לעימות רחב, פלישה קרקעית ועוד. ישראל הסתמכה בין היתר על דוקטרינת הדאחיה, והובעו עמדות שלפיהן ההרתעה באמצעות ענישה בלבנון מקרינה על זירות נוספות. הספק בדבר אפשרות הכרעת ארגון הטרור והמחיר הנלווה הובילו לתפיסת הרתעה שניסתה לאפשר שקט ממושך בין סבבי לחימה, וגרסה שיש לזיזם סבב "משקם" כל אימת שהיא נשחקת, וכי הצלחת ההרתעה נמדדת בשקט ובהיעדר הצורך להשתמש בכוח זמן ממושך.³³

לאחר מבצע "צוק איתן" (2014) ראו גורמים שונים בישראל את חמאס כבני שיח פוטנציאליים. מנגד, החלו להישמע קולות שקראו להכיר בקריסת ההרתעה כמרכיב מרכזי או בלעדי שמטרתו מניעת עימות אלים, ולתעדף את הצורך בהחלשת חמאס לטווח הארוך.³⁴ אפשר גם שהאופן שבו נוהל מבצע "צוק איתן", בדגש על היעדר הכוונת הפעילות לליבה הצבאית של חמאס ומדיניות אש שמרנית, לנוכח החשש מדה לגיטימציה, האריכו את משכו ובדיעבד פגעו בסיכוי ליצירת הרתעה שתוביל לכפיית הסדר.³⁵

בתקופה שלאחר "צוק איתן" נקטה חמאס שיח של משוואת הרתעה ותפיסה מוצהרת של תגובה, ולא של יוזמה התקפית, שבאה לידי ביטוי גם בהיקפי הירי הרקטי. היא פרסמה "מצע מדיני חדש", באופן שיתכן כי חיזק את התפיסה הישראלית בדבר התמסדות התנועה וההשתנות הפנימית בה, כגורם מרסן ומרתיע מפני פעילות אלימה. עם זאת, בדיעבד נראה כי חמאס לא שינתה את כיוון פעולתה וייתכן שהצגת מסרים מרגיעים הייתה חלק מתחבולה. דוסטרי ומיכאל מניחים שהחל ממרס 2018 חמאס אימצה אסטרטגיה של פעולות בתחום "האזור

האפור". לפי אסטרטגיה זו השתמשה בעיקר באמצעים "אזרחיים" (למשל, צעדות מחאה על הגדר) להפעלת לחץ על ישראל, בשילוב עם טקטיקות צבאיות ברמת עצימות נמוכה.³⁶ התנהלות זו תרמה לתפיסת מציאות שהביאה את ישראל להמשיך באסטרטגיה המבוססת על איום בענישה והפגנת עוצמה צבאית, לצד מתן אפשרות להתפתחות מרכיבים אזרחיים ואף תמיכה בכך, מתוך הבנה כי הדבר מגביר את רגישות חמאס לענישה במקרה של מערכה צבאית, והכול מתוך מחשבה כי חמאס מורתעים ואינם מעוניינים במלחמה. כך, במבצעים שקדמו ל"שומר החומות" (2021) וגם לאחריו - "עלות השחר" (2022) ו"מגן וחץ" (2023). כדי להגביר את האינטרס הזה, עשתה ישראל מאמץ לתקוף רק את הג'האד האסלמי, במטרה לבדל אותו מחמאס, לפלג בין שני ארגוני הטרור ולמנוע מחמאס להיכנס למערכה נגד ישראל. להבנתנו, ניתוח מהלך העניינים במשך זמן יכול היה ללמד כי בפועל לא נוצרת הרתעה, וחמאס מתמידה בגישתה האלימה. ואכן, כמה מן המומחים³⁷ הניחו שמבצעי ההרתעה בעזה (לרבות ההעדפה של שימוש בכוח האווירי והימנעות מפעולה קרקעית) וכן האמונה שההרתעה נוצרת כתהליך שמחייב רצף מבצעים, משקפים מבוכה וחשש ממלחמה כוללת כמעט בכל מחיר, מה שהפך את האיום הישראלי ללא אמיין. הדבר מתקשר לחשיבות אמינות האיום, כפי שציין לופוביץ,³⁸ שמדגיש כי פערים בתקשורת ופערים בתפיסת מציאות שונה של שני הצדדים עלולים להוביל להתפתחות תפיסות שונות של פעולות רציונליות בקרב כל אחד מהצדדים.

אך ישראל זיהתה את חמאס כשחקן לא מדינתי אלים בעל מאפיינים ייחודיים, תפיסת ההרתעה נותרה מבוססת בעיקרה על כוח וענישה, ובשילוב אמצעי הגנה למניעה ותמריצים לחיזוק כוח האיום בענישה. התפיסה לא הביאה לידי ביטוי מאפיינים נוספים

ייתכן שהדבר בא לידי ביטוי גם בכל הנוגע לסוגיית המימון של פעילות חמאס. ב־2017 הופסקו העברות כספים על ידי הרשות הפלסטינית לרצועת עזה שיועדו למשכורות פקידים בעזה ואספקת חשמל לרצועה על ידי חברת החשמל. בתוך חודשים מספר החלו בחמאס לפעול בדרכים שונות שאתגרו את המצב הביטחוני הקיים, בין היתר בהפגנות אזרחים ו"צעדות השיבה" בגבול הרצועה. הדבר הוביל לניסיונות להגיע להסדרה בין ישראל לחמאס ביחס למצב ברצועה, ובמסגרת השיח, למתן אפשרות להכנסת מימון על ידי קטר בהיקף ניכר - כדי שבמקביל, חמאס תשיב את השקט לרצועה. ישראל ביקשה לראות בצורך במימון ביטוי לתלות של חמאס ביכולת לקיים שלטון אפקטיבי ולתת מענה לצרכים האזרחיים ברצועה, ופעולה המחזקת את הרתעתה בשל החשש לפגיעה בתשתיות ובשלטון; חמאס ראתה בכך הוכחה לשחיקת ההרתעה הישראלית ושמירה על הדדיות בהרתעה - דהיינו ישראל "קונה" שקט.

באותה עת התעצם מקומו של מרכיב ההגנה באסטרטגיה הצבאית של ישראל כלפי רצועת עזה. הדבר בא לידי ביטוי בהקמת "מכשול" יבשתי, עם אמצעי הגנה פיזיים, טכנולוגיים

נאום יחיא סנואר. בדיעבד נראה כי התנועה לא שינתה את כיוון פעולתה, וייתכן שהצגת מסרים מרגיעים הייתה חלק מתחבולה. צילום מסך מארכיון כאן

ניתן לסוגיית האסירים ולתפיסות אסטרטגיות וצבאיות בדבר "התלכדות הזירות" עם חזאללה ואיראן.³⁹ כמו כן, ניתוח הדפוס שהתקיים במהלך השנים מצביע על פער אפשרי בתפיסות - כלומר ייתכן שתפיסת ישראל, ולפיה הפעלת כוח מובילה להרתעה, הייתה בעלת תוקף ועוצמה פחותים מנקודת המבט של חמאס.

בראיונות שערכנו הדגישו המומחים את הקושי של ישראל ליצור הרתעה יציבה, למרות ניסיונות רבים, בין היתר בשל ההשפעות האידאולוגיות, הדתיות והחברתיות העמוקות של התנועה, הפועלת במעין גישה רב-תחומית. חמאס אף הצליחה לשמור על מידה רבה של תמיכה ציבורית למרות הלחץ הצבאי והכלכלי שישראל הפעילה. המומחים הדגישו את הצורך לפתח אסטרטגיות מותאמות, כולל השפעה על התמיכה הקהילתית והפוליטית שהם מקבלים.

אף שישראל זיהתה את חמאס כשחקן לא מדינתי אלים בעל מאפיינים ייחודיים, תפיסת ההרתעה נותרה מבוססת בעיקרה על כוח וענישה, ובשילוב אמצעי הגנה למניעה ותמריצים לחיזוק כוח האיום בענישה. התפיסה לא הביאה לידי ביטוי מאפיינים נוספים: לא פותחה הבנה מעמיקה דיה של המרכיבים האידאולוגיים והתודעתיים; לא ניתן משקל מספק לאפשרות שהניתוח האסטרטגי מנקודת המבט של חמאס, מפרש תופעות שישראל רואה כביטויים להרתעה באופן שונה; ולא נעשה שימוש בארגו כלים מגוון יותר, מלבד שימוש בכוח ובתמריצים. כמו כן, ככל הידוע לנו, לא נוהלה הערכת מצב עיתית ורב-מדדית ביחס למרכיבי ההרתעה ומידת האפקטיביות שלהם במישורים השונים. הפער האסטרטגי בהיעדר תפיסת הרתעה מגובשת ומפורטת

ובידוד דיגיטלי, וכן מודיעין מבוסס טכנולוגיה.³⁹ אמצעים אלה נועדו להבהיר לחמאס כי לא יצליחו לפגוע בישראל. אפשר לראות בכך חיזוק של "הרתעה על ידי מניעה" מן הזווית הישראלית. נוסף על המכשול היבשתי נשענה ישראל על אמצעי הגנה ומניעה נוספים, למשל "כיפת ברזל". הגם שלאמצעים אלה היו מטרות הגנתיות ומניעתיות ברורות - שלילת הנזק במקרה של התקפה, ולא דווקא מניעת פעולה של היריב - הם הוצגו גם כבעלי השפעה על שיקולי חמאס לפעול בכלל, הפחיתו מהלחץ שהיה עלול להיווצר מאיום התמ"ס והוסיפו לתחושת המוגנות בישראל.⁴⁰ על אף כל אלה, בחמאס תכננו במשך שנים מתקפה בסדר גודל רחב, והוציאו אותה לפועל ב-7 באוקטובר 2023. בראייתנו, אין ספק כי ממועד החלטת חמאס להכין ולממש פעולה מעין זו - התקיים פער אסטרטגי בין התפיסה הישראלית כי חמאס מורתע, ובין המצב בפועל.⁴¹ במהלך שנות העימות עם חמאס, ישראל התבססה במידה רבה על התפיסה שאיום הענישה הצבאית, בצירוף הפעולות שעשתה למניעה, מבססים הרתעה כלפי חמאס; ובשנים האחרונות הרחיבה את תפיסת ההרתעה שלה, תוך שימוש בכלים לא צבאיים ובחינת מאפייניו הייחודיים של האויב, ותוך הישענות על מרכיבים שלטוניים ואזרחיים שפיתחה חמאס, ועל תמריצים כלכליים ואחרים שניתנו לתנועה באישור ישראל (מימון חיזוני מקטר) או על ידיה (היתרי כניסה לישראל לצורכי עבודה).

בדיעבד, חמאס הונעה גם משיקולים נוספים שלא ניתן להם משקל רב בתפיסה הישראלית, ובהם עליונות האידאולוגיה ותפיסת המאבק על פני האחריות לאזרחים; מרכיבים דתיים ותודעתיים כדוגמת הפגיעה במסגד אל-אקצא;⁴² ומשקל רב

בא לידי ביטוי במציאות בפועל, והוביל לפער מעשי בתחרות האסטרטגית מול חמאס ובהבנתה, ששיאו במתקפת 7 באוקטובר 2023.

סיכום והמלצות

במישור התורה האסטרטגית, ישראל סובלת מפער יסודי הנובע מהיעדר תפיסת ביטחון כתובה. אפשר שפער זה פגע ביכולת לגבש באופן הנדרש תפיסה אסטרטגית בנוגע לאחד מהיסודות המרכזיים בתפיסת הביטחון - יסוד ההרתעה. על אף דעות חולקות, יש גישה מושרשת התומכת בהרתעה כחלק מתפיסת ביטחון ואסטרטגיה צבאית. זאת, גם כלפי גורמים לא מדינתיים אלימים. לצד זאת, העמדה הרווחת היא כי הרתעת גורמים לא מדינתיים היא מלאכה מורכבת.

במציאות בשטח, ניתוח היחסים בין ישראל לחמאס מראשיתם במשקפיים של הרתעה, מצביע לדעתנו על היווצרות פער שהעמיק במשך השנים בין תפיסת ישראל בדבר הרתעת חמאס ובין מידת ההרתעה של התנועה בפועל. שיאו של פער זה בהחלטת חמאס לצאת למתקפה ב-7 באוקטובר, המלמדת על ירידת ההרתעה מתחת לסף המינימלי שישראל כיוונה אליו. המצב האסטרטגי ממשיך להשתנות - ולא די בהתמודדות עם השינוי שכבר אירע, אלא יש גם להיערך לבאות. לנוכח תמונת מצב האיומים הנוכחית, יש חשיבות ודחיפות לשיקום ולחזוק ההרתעה הישראלית. כמו כן, בראייה צופה פני עתיד, עלינו להיערך לשלב הבא שמולו מדינות עלולות להתמודד בקרוב, ולתת משקל לעובדה שגופי טרור מצטיידים כיום ביכולות שהיו בעבר נחלתן הבלעדית של מדינות.

יש לקיים תהליך חשיבה עדכני, המתבסס הן על העבודות המקיפות שנעשו בעבר הן על נתונים והמלצות מקצועיות עדכניים, בנוגע לתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל, תוך התייחסות למקומו ולתפקידו של רכיב ההרתעה שבה. ראוי כי התפיסה תיבחן מתוך ראייה כוללת ותוך התייחסות למשקל היחסי ולזיקות בין יסודותיה

יש לקיים תהליך חשיבה עדכני, המתבסס הן על העבודות המקיפות שנעשו בעבר הן על נתונים והמלצות מקצועיות עדכניים, בנוגע לתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל, תוך התייחסות למקומו ולתפקידו של רכיב ההרתעה שבה. ראוי כי התפיסה תיבחן מתוך ראייה כוללת ותוך התייחסות למשקל היחסי ולזיקות בין יסודותיה. במסגרת הבחינה שתיערך, יש להותיר את רכיב ההרתעה כבעל ערך בתפיסת הביטחון, אך תוך התאמתו לתפיסת האיום המודרנית ולאובים הנוכחיים והעתידיים אשר מולם ישראל פועלת.

על תפיסת ההרתעה להיות רב-תחומית ו"חוצת תחומים", ולכלול הן מרכיבים ביטחוניים וצבאיים הן מרכיבים נוספים (אזרחיים, כלכליים, תודעתיים וכיוצא בזה). כמו כן, עליה לשים דגש רב הרבה יותר על הרתעה המותאמת למאפייניו של כל אוב, ולמצב הדברים העדכני בכל עימות. על התפיסה להתייחס לצורך לבחון את צעדי ההרתעה דרך נקודת מבטו של האויב הרלוונטי ולהימנע, ככל האפשר,

מהטיות הנובעות מבחינת הדברים דרך נקודת המבט של ישראל בלבד.

אחת הנגזרות מכך נוגעת להכוונת איסוף המודיעין (קביעת צ"ח), מתוך הבנה כי רצוי שניתוח מידת ההרתעה של האויב תתבסס, ככל האפשר, על מידע הנוגע ישירות לסוגיה ולא על הערכה על בסיס תובנות - ומתוך הבנה כי מודיעין גולמי המתייחס ישירות להרתעה, מפי דרג מקבלי ההחלטות אצל האויב, נוגע להלכי רוח פנימיים ומשתנים, וככזה עלול להיות אתגר בהשגתו.

יש לשקלל את הסביבה האזורית והעולמית, הן מנקודת המבט של ישראל הן מנקודת המבט של האויב. בתוך כך, יש לשאוף לחיזוק שותפויות אזוריות ומול מעצמה כחלק מבניין ההרתעה, ולסכל ככל האפשר בניית שותפויות עוינות.

בלב התפיסה המעודכנת תימצא גם התובנה, כי כשם שמבוצעת הערכת מצב עיתית ראוי לבצע גם הערכת הרתעה עיתית, ולוודא כי היא ממשיכה להיות רלוונטית מול השתנות האויב. הערכה זו תבוצע הן באופן עיתי ובקבועי זמן קרובים, הן על פי סימנים מעידים או זיהוי שינויים מוגדרים אצל האויב. להצעתנו, ישראל תנהל, במסגרת הערכות המצב הצבאיות והאסטרטגיות, "שעון הרתעה" המתייחס לכל אוב בנקודת הזמן הנתונה ומתעדכן על פי שקלול מרכיבים רלוונטיים - בדומה, במידה מסוימת, לאופן שבו מנוהלים מתחים מורכבים אחרים בעלי השפעה אסטרטגית - ניהול "שעון הומניטרי" והערכת מצב ייעודית, ובדומה לכך בתחום הלגיטימציה הבין-לאומית.

במסגרת תפיסת ההרתעה יש לכלול גם מרכיבים של חוסן כמרכיב משלים וחיוני.

נקיטת פעולות אלה תאפשר לסגור את הפער האסטרטגי שנוצר, ולתרום לאיתנות תפיסת הביטחון של ישראל ולביצור ביטחונו, תוך קביעת אסטרטגיה שתאפשר לגופי הביטחון לגזור ממנה מדיניות, הנחיות וכלים מעשיים, ולממש באופן המיטבי.

באופן יותר קונקרטי, ישראל השיתה במסגרת מערכת "חרבות ברזל" מהלומות כבדות ובעלות השפעה ארוכת טווח בזירות הפעולה השונות, בראשן, אל מול חמאס ברצועת עזה ואל מול חזבאללה בלבנון, וכן במעגלי פעולה רחבים יותר. לפעולות אלה עשויה להיות תרומה חשובה להשבת מאזן ההרתעה הן כלפי הגורמים הפועלים בזירות אלה הן במישור האזורי. עם זאת, כחלק מהפקת הלקחים ויישוםם בנוגע לפער ההרתעה שהוביל למערכה, אנו מציעים לא להסתפק בתחושת הישג בנוגע לתרומת פעולות אלה למימוש רגל ההרתעה במבט צופה פני עתיד - אלא לקיים תהליך הערכה עיתי, מותאם, ובזווית ראייה רחבה, שיאפשר לחזק את היכולת "לשמור אצבע על הדופק" ביחס להרתעה אל מול השחקנים השונים בנקודת זמן נתונה, ולוודא כי אינה יורדת מתחת לסף הנדרש.

מאמר זה מבוסס על עבודת גמר במסגרת לימודי תואר שני במכללה לביטחון לאומי, ובשיתוף אוניברסיטת חיפה בהנחיית פרופ' אמיר לופוביץ מאוניברסיטת תל אביב. תודתנו לראש התוכנית האקדמית של התוכנית, פרופ' יוסי בן ארצי. ההערות למאמר זה מתפרסמות בסוף הגיליון.

יישום עקרונות ההרתעה בתפיסת הביטחון של ישראל כלפי גורמים לא מדינתיים אלימים (עמ' 8)

- 1 פרייליך, ד' (2019). תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל – אסטרטגיה חדשה לעידן של תמורות, מערכות ומודן, עמ' 43, 186; דקל, א' ועיב, ע' (2017). תפיסת ביטחון לאומי מעודכנת לישראל. המכון למחקרי ביטחון לאומי, עמ' 8, 12–13
- 2 שם
- 3 BAR-JOSEPH, U. (1998). VARIATIONS ON A THEME: THE CONCEPTUALIZATION OF DETERRENCE IN ISRAELI STRATEGIC THINKING. SECURITY STUDIES, 7(3), PP. 145–181
- 4 ALMOG, D. (2004). CUMULATIVE DETERRENCE AND THE WAR ON TERRORISM. THE US ARMY WAR COLLEGE QUARTERLY: PARAMETERS, 34(4), PP. 4–19
- 5 פרייליך, ד' (2019)
- 6 שם, עמ' 191
- 7 שם, עמ' 192–191
- 8 שם, עמ' 192
- 9 שם, עמ' 193
- 10 שם, עמ' 194
- 11 חורב, מ' (2015). מבצעי הרתעה – מה ניתן ללמוד מהניסיון הישראלי ברצועת עזה? עיונים בביטחון המזרח התיכון 115, מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים; חורב, מ' (2024). "כישלון" תפיסת ההרתעה מול יריבים אסימטריים – האומנם הייתה תפיסה? בין הקטבים 41, מרכז דדו
- 12 ש, ש' (2017). חלופות לתפיסת הביטחון של ישראל. כנס הרצליה
- 13 צבא הגנה לישראל (2015). אסטרטגיית צה"ל. [HTTPS://WWW.AMUTATMABAL.ORG.IL/_Uploads/DBSAttachedFiles/IDFStrategy2015.pdf](https://www.amutatmabal.org.il/_Uploads/DBSAttachedFiles/IDFStrategy2015.pdf)
- 14 צבא הגנה לישראל (2018). אסטרטגיית צה"ל, עמ' 16. [HTTPS://WWW.IDF.IL/Media/3CDHCGRO/STRATEGY.PDF](https://www.idf.il/Media/3CDHCGRO/STRATEGY.PDF)
- 15 איזנקוט, ג' וסיבובי, ג' (2019). קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), עמ' 47
- 16 חורב, מ' (2015), עמ' 18–23
- 17 אדמסקי, ד' ובידץ, י' (2014). התפתחות הגישה הישראלית להרתעה - דיון ביקורתי בהיבטיה התיאורטיים והפרקטיים. עשתונות 8, עמ' 43–7; פרייליך, ד' (2019), עמ' 188
- 18 פרייליך, ד' (2019), עמ' 361
- 19 יפה, א' (2006). הסיכול הממוקד – סיכוי וסיכון. נתיב 109, עמ' 58–55
- 20 פולק, מ' (2023, 15 בנובמבר). חמאס בנה מסגדים - ישראל סיפקה מימון: תולדות יחסי המדינה וארגון הטרור. מקור ראשון
- 21 שם; NIPP - NATIONAL INSTITUTE FOR PUBLIC POLICY; DETERRENCE AND COERCION OF NON-STATE ACTORS: ANALYSIS OF CASE STUDIES (2008).
- 22 דקל, א. (2018). מדיניות ישראל כלפי רצועת עזה. בתוך: (ענת ק', אודי ד' ובנדטה ב' עורכים). משבר רצועת עזה: מענה לאתגר. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)
- 23 ברטי, ב' וקורץ, ע' (2018). משילות חמאס ברצועת עזה. בתוך: (ענת ק', אודי ד' ובנדטה ב' עורכים). משבר רצועת עזה: מענה לאתגר. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), עמ' 25–33
- 24 דוסטרי, ע' ומיכאל, ק' (2018). תהליך ההתמסדות הפוליטית של שחקנים תת-מדינתיים: התנהלות חמאס בין ריבונות להמשך האלימות. כתב העת הבינתחומי ללימודי המזרח התיכון, עמ' 3
- 25 קובוביץ, י' (2024, 13 במרס). היהירות הייתה על הקיר: כך זלזלו בבירי צה"ל בחמאס בשנים שלפני 7 באוקטובר. הארץ
- 26 עברון, י' (2009). המערכה נגד חמאס - ההקשר ההרתעתי. עדכן אסטרטגי, 11(4)
- 27 ש, ש' (2015). תפיסת הביטחון של ישראל - בין הרתעה להכרעה. כנס הרצליה
- 28 עברון (2009)
- 29 שכטר, י' (2010) האם ישראל מרתיעה את הטרור? עדכון אסטרטגי 13(2)

- 30 דוסטרי ומיכאל (2018), עמ' 3
- 31 ענבר, א', ושמיא, א' (2013). כיסוח הדשא: האסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בלתי פתורים. עיונים בביטחון המזה"ת (105) מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים
- 32 LUPOVICI, A. (2016). THE POWER OF DETERRENCE. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS
- 33 שי (2015)
- 34 גולוב, א' (2014). ההרתעה כלפי חמאס – חשיבה מחודשת. בתוך (ענת ק' ושלמה ב' עורכים) צוק איתן – השלכות ולקחים. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), עמ' 77–80
- 35 בועז, ג' (2014, 25 באוגוסט). מדיניות ישראל במבצע צוק איתן - הכרעה? הרתעה? הסדרה? תהשה? נייר עמדה. המכון למדיניות נגד טרור
- 36 דוסטרי, ע' (דצמבר 2019). לוחמה באזור האפור: התמודדות ישראל מול אסטרטגיית חמאס. מערכות 485–486
- 37 אורטל, ע' (2019). את מי אנחנו מפחידים? התפתחות הגישה הצה"לית למבצעי גמול והרתעה מול ארגוני טרור וגרילה, בין הקטבים 19, עמ' 39–63
- 38 LUPOVICI, A. (2010). THE EMERGING FOURTH WAVE OF DETERRENCE THEORY-TOWARD A NEW RESEARCH AGENDA. INTERNATIONAL STUDIES QUARTERLY, 54(3), PP. 705–732
- 39 פישמן, א' (2021, 25 במרס). רובוטים במקום רב"טים. ידיעות אחרונות, המוסף לשבת
- 40 לופוביץ, א' (2024). ההרתעה הישראלית ומתקפת ה-7 באוקטובר. עדכן אסטרטגי, 1(27), עמ' 48–63
- 41 חסון, א' (2024, 14 במאי). ריאיון טלוויזיוני עם ראש המל"ל לשעבר, מר צחי הנגבי. כאן חדשות
- 42 מרכז המידע למודיעין וטרור על שם האלוף מאיר עמית. (2024). מאפייני המחאה הציבורית והביקורת נגד ממשל חמאס ברצועה בחודשים האחרונים (נייר עמדה)
- 43 רון, י' (2024, 20 במאי). גרסת חמאס לשבעה באוקטובר (שיטפון אל-אקצא), הפורום לחשיבה אזונית, מכון ון ליר

תתיקרקע כממד לחימה, ומדוע נדרש להגדירו כך (עמ' 16)

- 1 אמ"צ"תוה"ד (יולי 2006). אבני היסוד של העשייה הצבאית מטכ"ל-09-תת-02
- 2 לשכת הרמטכ"ל (2020). תפיסת ההפעלה לניצחון
- 3 אמ"צ"תוה"ד, רב-ממדיות – מהותה, ייעודה והגדרתה. מסמך פנימי
- 4 ממד המידע – החריג בהיבט החלוקה הפיזיקלית
- 5 שם
- 6 אמ"צ"תוה"ד (2019). תורה בסיסית כללית במבצעים, מטכ"ל 3-תת-01, עמ' 43
- 7 אמ"צ"תוה"ד, רב-ממדיות – מהותה, ייעודה והגדרתה. מסמך פנימי
- 8 במהלך מלחמת "חרבות ברזל" סגן הרמטכ"ל קיבל את ההמלצה להגדיר את התת"ק כממד לחימה
- 9 אמ"צ"תוה"ד (2016). מסמכי היסוד הביטחוניים והצבאיים: מהותם, ייעודם וארגונם, מטכ"ל 4-10, עמ' 31
- 10 אמ"צ"תוה"ד (2002). הלוחמה התת-קרקעית
- 11 SUBTERRANEAN WARFARE. זרקור היסטורי מס' 14
- 12 על פי המילון למונחי צה"ל (1998), עמ' 268 הלוחמה היא שיטת לחימה המותאמת לתנאים שהלחימה נערכת בהם, כלומר למקום, (לוחמת מדבר, חלל), לזמן (לוחמת חורף, לוחמת לילה), לסוג הלחימה (לוחמה לא-סדירה, לוחמה ניידת) ולאמצעים המיוחדים המשמשים בה (לוחמת אב"ק, לוחמה אלקטרונית)
- 12 לחימה ולא לוחמה. שם, עמ' 272
- 13 אמ"צ"תוה"ד (אוגוסט 2007). "שער האויב למטה" הלוחמה התת-קרקעית, מחקר היסטורי
- 14 RICHEMOND-BARAK, D. (2018). UNDERGROUND